

20. Народня освіта на Україні. - Б.м., 1924. - 206 с.
21. Слущкин І. Матеріальне становище робітників освіти на Україні // Путь просвещения. - 1923. - № 9-10. - С. 237-241.
22. Крупская Н.К. О культурной работе в деревне (доклад на XIII съезде РКП) // Народное просвещение. - 1924. - № 6-7. - С. 14-23.
23. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. - Харків, 1927. - 101 с.
24. Коллегия Наркомпроса о культурном состоянии деревни. Постановление Коллегии от 12-го июня 1924 г. // Народное просвещение. - 1924. - № 4-5. - С. 3-10.

---

## Сергій Діброва

●

### Я.П.НОВИЦЬКИЙ – ІСТОРИК-ФОТОФІКСАТОР ЗАПОРОЗЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Серед основних історичних регіонів України території Запорозьких вольностей належить особливе місце, оскільки історія запорозького козацтва є яскравою сторінкою української історії. Тож всебічне вивчення «артефактів» минулого цього регіону вкрай важливе.

Нині вже зібраний численний археологічний, фольклорний, етнографічний, архівний матеріал щодо «малої Батьківщини» запорожців.

Утім, через будівництво Дніпрогесу та багаторічне нищення природи й численних історичних пам'яток усе це назавжди втрачене для нащадків.

Проте, як виявляється, завдяки наполегливій праці одного із найвизначніших краєзнавців втрачені історичні об'єкти завдяки фотофіксації все ж збереглися. Ця подвижницька праця залюбленого в запорозькі старожитності вченого заслуговує не лише на повагу, але й на запровадження до наукового обігу.

Йдеться про Якова Павловича Новицького (1847 - 1925) - історика, археолога, археографа, етнографа, статистика, збирача фольклору і краєзнавця в усіх цих сферах науки. Виводячи свій родовід від охочекомонного полковника Іллі Новицького та його нащадків, вчений понад півстоліття займався комплексним вивченням історії Запорозжя та Катеринославщини, запорозькими старожитностями загалом та їх матеріальними, етнографічно-фольклорними і природничими (флора і фауна) артефактами. Багато десятиліть він тотально досліджував Великий Луг, Хортицю, руїни майже усіх запорозьких січей (окрім Кам'янської та Олешківської), всі пороги, історичні балки і зимівники - місця, де мешкали і діяли козаки. Новицький опублікував більше 40 праць та збірників історичного фольклору і писемних документів.

Особливу цінність у науковій спадщині Я.П.Новицького мають фотографії та карти, які він сам виготовляв упродовж близько п'ятдесяти років. Ці матеріали практично не використовувалися дослідниками, тому їх цінність зростає: зафотографовані історичні пам'ятки (як на місцевості, так і окремі археологічні експонати), а також карти історичних місць Запорозжя через практично повну втрату більшості пам'яток після затоплення історичних місцевостей нині втрачені, як немає й частини речей з археологічних розкопок та етнографічних експедицій Новицького.

Перш ніж аналізувати означені матеріали, варто зробити кілька суттєвих зауваг. Перша і дуже важлива: Новицький самостійно фотографував усі об'єкти, оскільки мав близько п'яти власних фотокамер. У його архіві збереглися рахунки і листування з магазинами фототоварів.

Спочатку Новицький зав'язав стосунки з магазином фотографічних, фізичних та оптичних приладів І.І.Коркунова в Петербурзі. Це сталося наприкінці літа 1905 р., коли Яків Павлович звернувся до власника магазину з проханням надіслати йому посібник з фотографування. І.І.Коркунов підручника не надіслав (був повністю розпроданий), але дав цінні поради щодо кращих фотоапаратів, об'єктивів та способів панорамного і наближеного предметного фотографування<sup>1</sup>. Коркунов запропонував досліднику фотоприлади та знаряддя на 80 руб.<sup>2</sup>, але Новицький купив фотокамеру і фототовари

на 132 руб. 93 коп. - камера була кращою і дорожчою, але вчений розумів, що для його потреб середній апарат не може підійти<sup>3</sup>. Утім, на цьому Яків Павлович не зупинився і вже через півроку почав переговори з Коркуновим щодо інших марок фотокамер<sup>4</sup>. Упродовж 1906-1909 рр. Новицький регулярно купував у Коркунова фототовари, а в лютому 1909 р. знову розглядав питання про купівлю нового фотоапарата та ремонт об'єктива і касет раніше куплених апаратів<sup>5</sup>.

Паралельно з Коркуновим Новицький у квітні 1906 р. почав листування з петербурзьким торговим домом І.Стеффен, звідки отримав посібники з фотографування<sup>6</sup>. Надалі аж до 1916 р. у цьому магазині дослідник також постійно замовляв фототовари, книги з фотографування та регулярно купував «Фотографический вестник»<sup>7</sup>. У березні 1908 р. Новицький замовив тут фотоапарат «Гліфоскоп», зати́м поміняв його на «Германія» і постійно слідував за іншими новинками<sup>8</sup>.

У 1906-1909 рр. Новицький купував фототовари також у петербурзькому магазині Ф.Юхима та К<sup>о</sup> (це лише допоміжні матеріали, але не апарати)<sup>9</sup>.

Нарешті, у 1909-1911 рр. Яків Павлович був клієнтом «Акціонерної компанії Кодак» у Петербурзі: його цікавив складний кишеньковий апарат «Кодак-3-а» та картридж «Кодак-5». Тут Новицький постійно купував фотопапір «Велокс» та придбав збільшувальний прилад Брауні<sup>10</sup>.

Усю цю інформацію ми навели для того, щоб показати, що Новицький з 1905 р. був обізнаний з усіма новинками фотографування, мав у власному розпорядженні кращі фотокамери того часу, постійно читав відповідну літературу і сам оволодів доволі складною, як на той час, системою фотографування, аж до перших компактних фотокамер.

Додатковим доказом цьому слугують спеціальні книги в його бібліотеці: Бобырь. «Художественная фотография. Беседы пейзажиста» (К., 1907), Гауфф «Фотографическое руководство» (СПб., 1910), Донде «Стереоскопическая фотография, ее теория и практика» (М., 1908), Гюбль «Проявление фотографических пластинок» (СПб., 1898), Евдокимов «Фото-увеличения» (СПб., 1916), «Как научиться безошибочно проявлять» (Пгр., 1916), Ермилов «Как фотографировать облака, воду, волны и пр.» (СПб., 1905), Иохим «Руководство для начинающих заниматься фотографией» (СПб., 1906), Карпов «Руководство к изучению практической фотографии» (СПб., 1896), Кемпе «Фотографические портреты и группы» (СПб., 1906), Ламберт «Портретная фотография для любителей» (М., 1908), Лауберт «Фотографические рецепты и таблицы» (М., 1916), Стеффен «Руководство для начинающих фотографировать» (СПб., 1904), Граншан «Руководство для копирования на бромистой бумаге с проявлением» (СПб., 1917) та ін.<sup>11</sup>. Як бачимо, Новицький серйозно цікавився фотографією. Зазначимо, що він навіть навчав своїх помічників фотографування, про що свідчать листи до нього Петра Бондика 1910 р.<sup>12</sup>

Утім, як і в історії, він усе ж був самоуком, а тому його фотографії при всьому технічному оснащенні, якісному папері та реактивах виглядають по-аматорському (на тлі доброякісних фотографій початку ХХ ст.). І все ж зафіксовані на них об'єкти історії становлять незаперечну наукову цінність для сучасних дослідників запорозьких старожитностей.

Усі фотографії з архіву Новицького можна тематично розбити на кілька груп.

Перша з них - це група фотографій окремих речей та пам'яток запорозьких старожитностей. Збереглося сім фотографій: дошка із записом про освячення першої за часом церкви в с. Андріївці (Ллоцманівці) 1782 р. (заснована полковником А.Я.Леванідовим)<sup>13</sup>; горщики, віднайдені 1902 р. у садибі селянина села Переступового Олександрівського повіту, а також відкрита гончарна майстерня з горном і розбитими гончарними виробами<sup>14</sup>; кам'яна баба в шоломі, військовому обладунку з келихом у руках та з яскраво вираженими чоловічими ознаками (вусами)<sup>15</sup>; кам'яний склеп з дерев'яними дверима, побіч яких поставлені дві кам'яні баби у високих головних уборах з орнаментом на одязі та якимось предметом у руках<sup>16</sup>; віковий дуб на Хортиці в дворі німця-колоніста Арона Гордера (фото досить якісне)<sup>17</sup>; кам'яний конусоподібний пам'ятник-монумент<sup>18</sup>; кам'яний надмогильний пам'ятник кошовому С. Гладкому<sup>19</sup>.

Як бачимо, в цьому блоці представлені як пам'ятки козацької доби, так і більш раннього часу (кам'яні баби), однак пам'ятки доісторичної (дописемної) доби все ж активно «жили» й навіть використовувалися козаками. А отже, ця, хай незначна, добірка

фотографій об'єктів історії (власне, історичних джерел), котрих нині вже немає, може стати важливим джерелом для дослідників.

Друга тематична група фотографій - скелі острова Хортиці. Всі вони зафіксовані на плівку 13-19 лютого та 6 серпня 1905 р. Фотографії мають авторські підписи: скеля Стовпи чи Катеринине крісло<sup>20</sup>; скеля Вища Голова<sup>21</sup>; скеля Лазні<sup>22</sup>; інший знімок Стовпів з видом на поділ течії «Старого» та «Нового» Дніпра (фото з каменя, розташованого посередині річки)<sup>23</sup>; скеля біля поромної переправи з острова Хортиця (вигляд з берега)<sup>24</sup>. Вигляд цих скель нині змінився, отож ці фотографії Новицького є безцінним джерелом інформації про історичну топографію околиць першої Січі.

Третя тематична група - фотографії історичних урочищ. Усі фотографії зроблені 6 та 27 серпня 1905 р. Це урочище Вирва з видом на острови Хортиця та Канцирський<sup>25</sup>; урочище Царська пристань<sup>26</sup>; вид з Дурної скелі на річище урочища Сагайдачного та скелю Середню<sup>27</sup>; вид з Дурної скелі на Хортицю і урочище Сагайдачного та Савур-скелю<sup>28</sup>; вид на урочище Сагайдачного з Савутиної скелі, проглядають Дурна скеля та камені Перейми і Скопцеві, Кичкас<sup>29</sup>; піщаний перевал при гирлі Верхньої Хортиці з «Тирлом» і скелястими берегами<sup>30</sup>. Названі урочища до сьогодні не збереглися у своєму первозданному вигляді, який можна реконструювати нині лише на підставі фотографій Я.П.Новицького.

Нарешті, три фотографії фіксують течію Дніпра: в порожистій та кам'яній частинах із силуетом людини, що сидить на скелі<sup>31</sup>; Дніпро з порогом Ненаситець та каменем Катерини II, на якому сидить жінка<sup>32</sup>; Лиса Гора з видом річки, човном та рибалкою<sup>33</sup>. Цих краєвидів нині просто вже немає.

Звісно це далеко не всі фотографії, які свого часу зробив Новицький. У його архіві зберігся авторський список знімків, зроблених у 1906-1912 рр. із вказівкою точних дат та змісту кожного. У травні-грудні 1905 р. дослідник зробив 95 фотографій скель, порогів, вікових дубів, Лисої гори, Хортиці, криниці Андрія Первозванного, маяків, Перуна, могильників, курганів, урочищ (Сагайдачного), озер. У січні-жовтні 1907 р. було виготовлено 80 фотографій: вид Олександрівська, пам'ятник кошовому С. Гладкого, вулиці, сади, міст через Дніпро з потягом тощо. У січні 1908 р. - 39 фотографій: чумацькі речі, вікові дуби. У січні-листопаді 1909 р. - 24 фотографії: всі пороги, амфора, сторожові могили. У березні-жовтні 1910 р. - 27 фотографій: грамоти Петра I на хортицькій землі, колонії менонітів на Хортиці, Піраміда - пам'ятник століття перебування німців-колоністів (менонітів) у Росії. У лютому-серпні 1912 р. - 13 фотографій різних історичних місць Запорожжя<sup>34</sup>. На жаль, доля більшості цих світлин залишається невідомою. Враховуючи те, що архів Я.П.Новицького відразу по його смерті в 1925 р. був цілком перевезений до Києва і фактично повністю зберігся, можна припустити, що більшість фотографій була роздана вченим ще за його життя. Можливо, частина фотоматеріалів в архіві Д.І.Яворницького та фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького походить саме з колекції Я.П.Новицького.

У фототифікації запорозьких старожитностей Я.П.Новицький ніби змагався з Д.І.Яворницьким. Цінність його колекції полягає саме у фіксації історичних об'єктів Олександрівського повіту і, зокрема, острова Хортиці. Такої кількості фотографій з цього району в колекції Яворницького та Катеринославського музею ім. О.Поля не було. Зазначимо, що сам Новицький використав досить незначну кількість своїх фотографій у публікаціях, а відтак вони залишаються штучно створеним дослідником не зужитим резервом історичної пам'яті та важливим джерелом для сучасних вчених.

Зазначимо також, що до початку самостійних зйомок Новицький користувався послугами місцевих фотографів. Про це свідчать його листи до Яворницького. Наприклад, у 1887 р. Яків Павлович повідомляв, що для Дмитра Івановича виготовлена фотографія козацької баклагги, і в свою чергу просив для себе замовити фото у О.Поля із зображенням запорожця (ймовірно, козака Мамає)<sup>35</sup>. На жаль, цей ранній корпус замовних фотографій зовсім не зберігся, тому про його склад практично нічого не відомо.

Карти Я.П.Новицький так само малював переважно самостійно пером та олівцем. Вони також не є професійними й можуть бути критиковані картографами. І все ж через втрату більшості об'єктів та місцевостей з історичною топографією ці рукописні карти вченого, окрім того, що відображають його творчий метод та розуміння потреби повного картографування історичного регіону, який він вивчає, також становлять своєрідне історичне джерело втраченого назавжди історичного рельєфу.

Як і фотографії, карти Новицького можна поділити на кілька тематичних блоків. Найбільша кількість карт-планів стосується колоній переселенців в українські степи XVIII ст.: Богодарівка (Ковалевська)<sup>36</sup>; Горькая (Назарівка)<sup>37</sup>; Весела (Гупалівка)<sup>38</sup>; Красноселка (Гирка)<sup>39</sup>; Межиреч<sup>40</sup>; Нечаєвка<sup>41</sup>; Новозлатополь<sup>42</sup>; Приютна<sup>43</sup>; Розкішна (Галушки)<sup>44</sup>; Трудолюбівка<sup>45</sup>. До цієї групи можна віднести і карту дачі села Петровського-Свистунова<sup>46</sup>.

Для історика запорозьких старожитностей, ймовірно, найцікавішими можуть бути карти та плани, пов'язані з Хортицею та Дніпром і його порогами. Щодо Хортиці, то Новицький насамперед у 1888 р. уточнив план і опис генерального межування 1798 р. селища Хортиця та 1783-1801 рр. села Любимівки<sup>47</sup>. Другою роботою дослідника (чорне чорнило, олівець, акварель) слід вважати карту Дніпра з островом Хортицею, позначенням курганів та залізничних шляхів<sup>48</sup>. Саме цю карту Р.Квітка просив у Я.П.Новицького в жовтні 1923 р., але дослідник все ж залишив свою працю у власному архіві<sup>49</sup>. Карта острова Станового та околиці (село Чапеля) з Усть-Самарським ретраншементом містить також історичну довідку Новицького про час заснування останнього в 1690 р. (посилання на працю О.Рігельмана)<sup>50</sup>. На жаль, остання зі збережених карт, на якій були позначені всі дніпрові острови та судноплавні шляхи, збереглася лише частково<sup>51</sup>. До цього блоку карт варто віднести опис маршруту 5-денної поїздки (на човнах, при подорожі на пароплаві - чотириденна) на Дністер за малої води: два дні на поїздку до Кам'янки, два дні в - Бендери та Лиман<sup>52</sup>.

Окремий блок становлять карти практичного призначення, складені іншими особами, які використовували Новицький та робив на них свої позначки й замітки. Це карти Олександрівського повіту (Г.А.Чернишова 1910 р.)<sup>53</sup>, карта волостей повіту<sup>54</sup>, карта-опис районів навчального округу з позначенням шкіл<sup>55</sup>; карта земських поштових станцій Олександрівського повіту (Р.Чернишова 1903 та 1910 рр.)<sup>56</sup>.

Осібню варто поставити схематичний рельєф старого дерев'яного собору в м. Олександрівську, який намалював сам Я.П.Новицький 12 квітня 1886 р.<sup>57</sup>.

Отже, картографічний матеріал Я.П.Новицького виконував у його творчості переважно допоміжні функції. Лише плани Хортиці були використані автором у його творчій роботі (книзі) з історії та природи Хортиці.

Залишається пошкодувати, що в архіві Новицького не збереглося карт та планів його розкопок, які, безперечно, мали б стати найціннішою частиною картографічних матеріалів ученого. І все ж потяг Новицького до картографування та його вміння «бачити» місцевість у плані, його здібність до орієнтування і точність передачі місць на планах та картах - усе це важливий момент, який наочно доводить, що всі зроблені дослідником замітки та описи відповідних місцевостей у його працях про Запорозжя можна вважати доволі точними. Більше того, всі ці місцини Новицький сам не раз обстежував і добре знав. Невипадково всі екскурсанти, які прибували на територію Запорозьких вольностей від таких відомих осіб, як Д.І.Яворницький, В.В.Гарновський, М.Л.Кропивницький, П.Саксаганський, О.Сластьон та ін. і до учнів різних шкіл, вважали за потрібне звертатися за консультаціями та проханнями про супровід саме до Новицького. Його «практичне» знання всіх закуточків Запорозької вольності були вражаючими, і це не могло не відбитися на творчості дослідника. Звідси зрозуміло, що його фото та картофікації історичних пам'яток території Запорозьких вольностей були «прицільними», а відтак - украй важливими для сучасних дослідників. Усі вони потребують корпусної публікації, яка могла б збагатити наші знання про один із найбільших історичних регіонів України.

#### Джерела та література:

1. Інститут мистецтвознавства фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Інститут рукопису (ІМФЕ ІР). - Ф. 4. - Спр. 140, арк. 1-2.
2. Там само. - Арк. 3.
3. Там само. - Арк. 4.
4. Там само. - Арк. 5.
5. Там само. - Арк. 6-8.
6. Там само. - Спр. 140. - Арк. 13.
7. Там само. - Арк. 12, 14-15, 17-19, 21-24.
8. Там само. - Арк. 16, 20.
9. Там само. - Арк. 9-11.

10. Там само. - Арк. 25-27.
11. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України. Інститут рукопису (далі - НБУВ ІР). - Ф.Х. - Спр. 7144. - Арк. 1-13. - Спр. 7143. - Арк. 1-6. - Спр. 7142. - Арк. 1-6 зв.
12. НБУВ ІР. - Ф.І. - Спр. 11580. - Арк. 1-4.
13. ІМФЕ ІР. - Ф.4. - Спр. 134. - № 5.
14. Там само. - № 4.
15. Там само. - № 1-2.
16. Там само. - № 3.
17. Там само. - № 6.
18. Там само. - № 7.
19. Там само. - № 8.
20. Там само. - Спр. 133. - № 1.
21. Там само. - № 2.
22. Там само. - № 3.
23. Там само. - № 4, 9.
24. Там само. - № 5.
25. Там само. - № 8.
26. Там само. - № 7.
27. Там само. - № 10.
28. Там само. - № 11.
29. Там само. - № 12.
30. Там само. - № 6.
31. Там само. - № 13.
32. Там само. - № 14.
33. Там само. - № 15.
34. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 30. - Арк. 1-9.
35. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - К., 1992. - С. 369.
36. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 205. - Арк. 1.
37. Там само. - Спр. 206. - Арк. 1.
38. Там само. - Спр. 207. - Арк. 1-2.
39. Там само. - Спр. 208. - Арк. 1.
40. Там само. - Спр. 209. - Арк. 1.
41. Там само. - Спр. 210. - Арк. 1.
42. Там само. - Спр. 211. - Арк. 1-2.
43. Там само. - Спр. 212. - Арк. 1.
44. Там само. - Спр. 213. - Арк. 1.
45. Там само. - Спр. 214. - Арк. 1.
46. Там само. - Спр. 201. - Арк. 1.
47. Там само. - Спр. 204. - Арк. 1.
48. Там само. - Спр. 203. - Арк. 1.
49. Там само. - Спр. 176. - Арк. 1.
50. Там само. - Спр. 202. - Арк. 1.
51. Там само. - Спр. 201-204. - Арк. 1.
52. Там само. - Спр. 223-224. - Арк. 1-3.
53. ІМФЕ ІР. - Ф.4. - Спр. 135. - № 3.
54. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 201-204. - Додатки. - Арк. 3-4.
55. Там само. - Арк. 5.
56. Там само. - Спр. 226. - Арк. 1.
57. Там само. - Спр. 214. - Додаток 1. - Арк. 1.

---

*Ігор Левенок*



## РОЛЬ ІДЕОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ В РАДЯНСЬКІЙ ПАРТИЗАНСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ В РОЗРІЗІ СТОСУНКІВ О.Ф. ФЕДОРОВА ТА І.М. БОВКУНА

Тематика досліджень, що стосувалися радянського руху опору в Україні під час радянсько-німецької війни, завжди посідала особливе місце в радянській історичній